

KTO SA NA SLOVENSKU USILUJE O DUCHOVNÚ TOTALITU?

Emil Páleš

Prvá a zatiaľ jediná waldorfská škola na Slovensku sa blíži k záveru svojho experimentálneho obdobia a Ministerstvo školstva má rozhodnúť, či budú smieť mať Slováci v budúcnosti na výber waldorfskú školu ako pedagogickú alternatívu. Celoštátny test vedomostnej úrovne *Testovanie 9* ukázal, že waldorfskí žiaci sú dobre pripravení na prijímacie pohovory na stredné školy a majú výsledky lepšie ako 78% ostatných škôl na Slovensku. Pritom waldorfské školstvo vo svete vyniká nad ostatné školy nie ani tak množstvom vedomostí, ako budovaním osobnosti žiaka a umeleckou výchovou.

Napriek tomu, či práve preto s blížiacim sa rozhodujúcim okamihom zosilneli proti waldorfskému školstvu útoky v médiách. Vecne zavádzajúce a falošné správy v *Týždni* alebo na *Markíze* treba diskvalifikovať už pre ich neeticnosť. Prof. MUDr. Jiřího Heřta DrSc., ktorý v Čechách napísal jednu z najkúsavejších kritik proti waldorfskej pedagogike, som pred dvoma rokmi nachytil pri vedeckom podvode. V odbornom posudku na sociologickú hypotézu, ktorá mu nebola sympatická, nemohol nájsť protiargument. Tak si pomohol obyčajným klamstvom, ktoré sa dá odhaliť jednoduchým nahliadnutím do citovanej literatúry. Osobne som ho na to upozorňoval a odmietol odpovedať. Nepoctivci ako on by mali stratiť dôveru verejnosti, byť pozbavení akademických funkcií a nepoctivým médiám odňatá licencia – až kým sa neospravedlnia a nezačnú dodržiavať korektné pravidlá dialógu pri hľadaní pravdy. Sem patrí aj *Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika*, ktorý „hľadá pravdu“ o waldorfskom hnutí tak, že neprizve ani jedného zástupcu zo samotného hnutia. Odporcovia sa zídu a radia sami, čo pripomína skôr nátlakovú skupinu než odbornú konferenciu.

Iniciátori útokov proti waldorfskej pedagogike sa grupujú najmä z cirkevných kruhov a politických kruhov inklinujúcich k cirkvi. Na rozdiel od sekulárnych strán, ktorých myšlienkový obzor končí päťročným volebným horizontom, cirkev plánuje na generácie vopred. Zvlášť jezuiti sa vždy usilovali získať pod svoj vplyv školstvo, lebo si uvedomovali, aké dôležité je formovať generáciu, ktorá sa o niekoľko desaťročí ujme vedenia štátu.

V tomto článku chcem rozobrať tú najmocnejšiu zo všetkých námietok voči waldorfskému školstvu, ktorá je tak hlboko zakorenená v predsudkoch našej doby a našej krajiny, že ju skoro každý považuje za oprávnenú. Nedokázali sa jej doteraz účinne brániť ani sami predstavitelia waldorfského hnutia. A síce, že v pozadí waldorfskej pedagogiky stojí antropozofický pohľad na svet, ktorý je nevedecký. Ako je známe, na waldorfských školách sa deťom nevyučuje nič z obsahu antropozofie, ale antropozofický obraz o človeku je obsiahnutý v samotných pedagogických postupoch, s ktorými učiteľ pristupuje k dieťaťu. Máme tu teda vážne znejúcu námietku: ak sú antropozofia a z nej vychádzajúca pedagogika založené na nevedeckom (fantazijnom) obraze sveta, nemožno ich považovať za rovnocenné s pedagogikou budujúcou na vedeckom svetonázore. Zlá pedagogika by nemusela vplývať na vývoj dieťaťa optimálne, ba mohla by mu aj škodiť. Nemieša sa tu sekta do niečoho, kam nepatrí?

Tu je potrebné prekonať jeden hlboko vžitý a podvedome prijímaný omyl, ktorý je brzdou celospoločenského pokroku. Musíme si nanovo položiť otázku, čo je vlastne *pravda* a aké sú jej zdroje. Celostnú odpoveď na to dáva len sofiológia: Pravda je syntézou troch dimenzií – vzniká v úsilí o integráciu troch samostatných schopností celistvého človeka: zjavenia, rozumu a skúsenosti. Človek má zmyslové orgány, ktoré mu sprostredkujú skúsenosť fyzického sveta. Ale aj nadzmyslové

vnímanie, prostredníctvom ktorého v hĺbke srdca prijíma mravné a estetické impulzy, inšpirácie a intuície z duchovného sveta. A má aj dar rozumu, ktorý to všetko štruktúruje a usporiada do pojmov a myšlienkových systémov. Každý z týchto troch prameňov poznania je rovnocenný a má svoje vlastné kritériá, ako odlíšiť pravdu od klamu.

Vnútorne zjavenie sa cieľavedome pestuje v *náboženskej* praxi a vyžaduje si prísny mravný život, nezištnosť, obetavosť a sebaočistu. Empirickým skúmaniam sa venuje *veda* a tiež si vyžadujú metodickosť, disciplínu a dôslednosť. *Filozofia* má napokon za úlohu zotkať oba druhy skúsenosti dovedna podľa pravidiel správneho myslenia a tvorby pojmov, logiky, bezrozpornosti, konzistencie a ďalších.

Je potrebné uvedomiť si, že *každý* svetonázor (a každá pedagogika) obsahujú *všetky tri* dimenzie. Veda sa začína rovnakým psychologickým procesom vnuknutia-intuície ako náboženstvo a umenie; a ak sa niektoré z týchto intuícii podarí dotiahnuť až do podoby vedeckého poznatku, stále v sebe obsahuje všetky tri dimenzie ako históriu svojej genézy. Už v starom Grécku napríklad existoval atomizmus – vízia sveta skladajúceho sa z malých nedeliteľných čiastočiek hmoty letiacich prázdnotou a združujúcich sa do väčších telies. A zároveň konkurenčná predstava svetového éteru – akejsi spojitej a vlniacej sa jemnej substancie, z ktorej povstávajú svetové telesá. Jedno i druhé sa dostávalo striedavo do módy, atomizmus poslednýkrát v 17. storočí a vlnové teórie v 18. storočí. Oboje však bolo po viac než dvetisíc rokov čírym vnuknutím, lebo nikto nemohol pozorovať žiaden éter ani atómy. Až Maxwell (1864) objasnil povahu elektromagnetického poľa a Rutherford (1909) dokázal existenciu atómu ostreľovaním zlatej fólie časticami alfa. Oba koncepty koexistujú v modernej fyzike ako vlnovo-časticový dualizmus. Každý má pôvod v iných náboženských mystériách a je výsledkom iného spôsobu myslenia, ale oba sú (až od 20. storočia!) vedecké a potvrdené experimentálne.

V živote sa (našťastie) nikto z nás neriadi *len* vedeckým názorom. Racionálne prejasnené a vedeckými experimentmi overené pravdy sa podobajú skôr na ostrov v nedoziernom mori tušení a intuícii. Lúč bdelého vedomia osvetľuje len malý výsek z ríše snov; vedomie sa má k podvedomiu ako viditeľná časť ľadovca. Vedecké teórie kryštalizujú z obrovského mora mýtov.

Je antropozofia nevedecká? Je výsledkom nadzmyslového duchovného bádania Rudolfa Steinera a jeho pokračovateľov. Väčšina z nej je *mimovedecká* – vedeckými postupmi sa zatiaľ nepotvrdila ani nevyvrátila. Rovnako ako cirkevný obraz sveta, náuka o duši, nebi, pekle, očistci a pod. Každá kultúrna komunita má právo na svoje mýty! Dovoľme katolíkom veriť vo večný život v nebi, ale aj antropozofom veriť v znovuvznesenie. Jedni nemôžu spravodlivo požadovať od druhých vedecké dôkazy svojej viery, keď ich sami nedokážu podať.

Náboženské zjavenie sa overuje inak: podľa mravných plodov, aké prináša. Svoju posvätnú kvalitu preukázali tie duchovné impulzy, ktoré v dlhodobej perspektíve účinkovali zušľachtľujúco na jednotlivcov, vniesli svornosť a spoluprácu do komunit a viedli k rozkvetu kultúry. Sama cirkev uplatňuje práve tieto kritériá pri svojich vlastných zjaveniach a má s tým stáročnú skúsenosť. Ak Rudolfa Steinera posudzujeme podľa jeho obetavého života, podľa iniciatív, ktoré uviedol do pohybu a posmrtných plodov jeho práce, patrí medzi svätcov. Nemajme dvojaký meter na svätcov vnútri cirkvi a mimo nej.

Môžeme súhlasiť s cirkvou, že k posúdeniu nových zjavení patrí aj kontinuita s tradíciou overenou vekmi. V posledných storočiach však veľké cirkvi v úsilí nestratiť moc urobili také kompromisy s materialistickým duchom doby, že nové, malé náboženské smery sú často vernejšími pokračovateľmi pôvodných tradícií. Viera v anjelov, skutočné zmŕtvychvstanie, panenskosť Bohorodičky alebo reálnu existenciu diabla značne vybledla a medzi štyrmi očami sa nezriedka drží za nezmysel.

Slovo *sekta* kedysi označovalo skupinu, ktorá sa odštiepila od dominantného náboženstva. V súčasnosti sa tento význam stratil, lebo žiadne náboženstvo nie je oficiálne spojené so štátom a nemá prednosť. Sekta môže označovať skupinu, ktorá sa uzatvorila svetu a racionálnemu argumentu, ustrnula v myslení. To sa ale dobre hodí aj na veľké náboženstvá.

Pretože väčšina životnej reality nie je vedecky uchopiteľná, *každý musí* mať mýty. V stredoveku boli dané kolektívne, boli predpísané vrchnosťou zhora. V súčasnosti nech si každý jednotlivec slobodne vyberie podľa svojho zmyslu pre krásno a dobro, aké mýty a hrdinské obrazy sú preňho duševnou potravou, ktorá jeho dušu posilňuje a uzdravuje. Nastolovať mytologickú totalitu je klerikálny pokus o návrat do stredoveku.

Takže náboženskému rozmeru antropozofie treba dopriať slobodu a posudzovať ho podľa mravných intuícií, ktoré sú tomuto rozmeru vlastné. Pozrime sa ďalej na vedecký rozmer antropozofie. Oboje sa totiž vždy dajako prelína. Existuje nejaká časť antropozofie, ktorá sa vedecky potvrdila alebo sa naopak dostáva do rozporu s napredujúcou vedou?

Časť jasnovidných intuícií antropozofie sa v priebehu 20. storočia potvrdila. Napríklad „choroba bláznivých kráv“, ktorá stála Európsku úniu miliardy. Rudolf Steiner už v roku 1923 vysvetľoval, že ak budeme kravy kŕmiť mäsom, poškodí im to mozog a zbláznia sa. Významným slovenským príspevkom v tomto smere je overenie cyklickej koncepcie dejín. Archetypy kolektívnej psychológie sa cyklicky striedajú a podfarbujú myslenie, cítenie a konanie historických epôch v nenáhodnom poriadku. Až na prahu 21. storočia sme zistili, že je to pravda, a všetky univerzity 20. storočia sa mýlili. Nejde síce o pôvodne antropozofické, ale oveľa staršie učenie, ktoré bolo súčasťou stredovekej a starovekej angelológie. Rudolf Steiner bol však prvý a vo svojej dobe jediný, kto túto náuku o *duchoch času* oživil v modernom zmysle. Až po ňom prišli Kuhn (1962) a Foucault (1966) so svojimi pojmami *paradigmy* a *epistémy*. Tí odmietli hľadať pôvod myšlienkových paradigiem v inšpirácii archanjelov, ale neponúkli žiadne iné vysvetlenie než náhodu a neboli viac schopní rozpoznať ani poriadok ich striedania v dejinách.

Skutočnosť, že časť antropozofických mýtov sa presúva do oblasti vedy nám musí byť napomenutím. Spolu s Feyerabendom musíme myslieť na to, že žiadna dávna intuícia sa nesmie zatracovať vopred, lebo nikdy nevieme, kedy sa ktorá vedecky potvrdí. Materialistická koncepcia sveta je tiež len mýtom, z ktorého sa všeličo potvrdilo; ale aj platónske videnie sveta (blízke antropozofii) sa potvrdzuje – práve tam, kde materialistický smer myslenia zlyháva. Ak sa teda v niekoľkých veciach univerzity mýlili a Steiner mal pravdu, tak zrejme nebol len fantasta zamieňajúci halucinácie za skutočnosť, ale sme to my, kto sa musí zobudiť zo sna.

Aj cirkev môže poukázať na niekoľko objavov, ktorými sa veda 20. storočia priblížila k tradičnému učeniu. Vznik vesmíru z kvantovej fluktuácie vákua veľkým treskom konverguje k cirkevnému učeniu, že vesmír má svoj počiatok v čase a bol stvorený z „ničoho“. Antropický princíp je zase moderným návratom k predkopernikovskému učeniu o centrálnom postavení Zeme a človeka vo vesmíre.

Ozvali sa hlasy, že waldorfská pedagogika nie je v súlade s najnovšími poznatkami psychológie – ale s akými? To sme sa nedozvedeli. Skôr naopak, zakladateľ vývojovej psychológie Jean Piaget (1947) urobil objavy o vývoji detskej inteligencie, ktoré sa blížia k Steinerovým predstavám o sedemročných vývojových fázach dieťaťa. V každej vekovej fáze je dieťa predisponované pre vývoj špecifických schopností, ktoré sa správne podnecované môžu rozvinúť iba vtedy a nikdy viac. Napríklad jazykovú schopnosť si dieťa môže osvojiť len ak počuje reč v určitom veku, neskôr sa už vôbec nenaučí hovoriť. Predškolský vek je fázou obrazného myslenia, školácky vek fázou konkrétnych logických operácií a až s pubertou nastupuje kognitívna fáza abstraktných logických operácií. Dieťa a mladší školák má rozvíjať predovšetkým svoje vnímanie a vôľu, citovú bohatosť

a skúsenosť stretnutia s konkrétnym svetom hmotných telies. Abstrakcií si užije dosť od puberty. Nie antropozofia je v rozpore s psychológiou, ale amerikanistický trend robiť z malých detí špecialistov orientovaných na výkon a zarabanie peňazí je v rozpore tak s antropozofiou, ako aj s univerzitnou psychológiou. Päťroční géniovia ovládajúci rovnice, tranzistory a počítače, alebo desaťroční majstri sveta v šachu sa v tridsiatke psychicky zosypú. Ich predčasne rozvinutý abstraktný intelekt postráda citovú hĺbku a vôľový základ osobnosti. Patrí k najvýznamnejším zisteniam evolučnej biológie, že budúcnosť patrí druhom, ktoré si čím dlhšie zachovávajú všestrannosť a špecializujú sa čím neskôr. Roger Sperry (1981) získal Nobelovu cenu za zistenie, že to isté platí aj pre neurofyziológiu človeka: kľúčom k tvorivosti a úspechu je všestrannosť.

Treba priznať, že teozofí a antropozofí na prelome 19. a 20. storočia spojili svoje vnuknutia so vtedy platnými vedeckými poznatkami, z ktorých niektoré sú už prekonané. To isté však platí aj o cirkvi. Stredovekí teológovia zotkali Kristovo poslanstvo so stredovekou prírodovedou, fyzikou a kozmológiou, ktoré už dávno neplatia. Tu je výzva antropozofickému hnutiu pokračovať v duchu a nie len litere Steinerovho odkazu. Steiner sám horlivo sledoval pokroky vedy a vždy akceptoval vedecké pozorovania. Na rozdiel od naivnejších si však uvedomoval, že tie isté pozorovania znesú viacero vysvetlení z rôznych filozofických perspektív.

Vnútri katolíckej cirkvi niektorí dominikáni idú v šľapajách svojho majstra Tomáša Akvinského, ktorý stelesnil potrebu zosúladiť teologické pravdy vždy odznova s poznatkami vedy. Slovenským katolíkom to ale dajako uniká. Nestretol som sa ani s jedným čelným predstaviteľom antropozofie, ktorý by si dovolil nerešpektovať výsledky vedeckých pozorovaní. Súlad s vedou je pre antropozofov samozrejým programovým princípom, pred ktorým ustupujú a priznávajú vlastné chyby. V cirkvi to samozrejme nie je. Akási progresívna časť to uznáva. Ale iná časť hlása tézu o mimobežnosti vedy a náboženstva, podľa ktorej náboženské tvrdenia vôbec nie je potrebné zosúladiť s vedou. A stále sa tam prejavuje aj sklon tmársky popierať empirické fakty, ktoré sa zdajú ohrozovať cirkevnú doktrínu. V 21. storočí zažívam znova to isté čo Galileo Galilei - moje zistenia o dejinách začali interferovať s cirkevnou náukou o anjeloch a kňazi nedokážu odolať pokušeniu intrigovať a skresľovať vedecké poznatky, len aby si zachovali autoritu.

Čo je pre nás rozhodujúce? Rozhodujúce je, akým spôsobom sa spája intuitívna sféra ľudského bytia s rozumom a skúsenosťou. Všetky tri musia byť skĺbené a prepojené živo, organicky. Namiesto toho sa deje niečo celkom iné. Nový typ človeka – kresťanský materialista – ašpiruje na moc a vedúce postavenie v spoločnosti. Svoju moc čerpá z toho, že mechanicky pripojil autoritu vedeckého materializmu k dávnej autorite cirkvi. A oživil bludné učenie z 13. storočia o dvoch pravdách, vedeckej a náboženskej, ktoré vraj platia súčasne a nijako navzájom nesúvisia. Jedna vraj hovorí o nebi a druhá o zemi. Výsledkom nie je pravda, ale koalícia dvoch omylov: dogmatického scientizmu a dogmatickej teológie.

Scientisti znásilňujú vedecké myslenie na Prokrustovu posteľ materialistického redukcionizmu a teológia kriví ľudské morálne intuície do svojich pochybených schém. Spolu predstavujú dve metafyzické vízie sveta, z ktorých jedna vylučuje druhú a obe sú dané dogmaticky. Človeka to roztrhlo do dvoch nesúvisiacich svetov: srdce do sentimentálneho cukríkového neba a rozum do chladnej vypočítavej reality.

Pred desiatimi rokmi som zverejnil štúdiu o spojitosti medzi prevládajúcim vierovyznaním a vedeckou invenciou v európskych krajinách. Počet Nobelových cien je priamo úmerný počtu protestantského obyvateľstva. Kolíska protestantizmu ako Nemecko a Anglicko získali 85 a 82 cien. Susedné katolícke Írsko iba jednu jedinú. Veľký počet Nobelových cien v pomere k počtu obyvateľov majú krajiny s veľkým počtom protestantov ako Švajčiarsko (20), Švédsko (14), Dánsko (9). Francúzsko, ktoré historicky kolísalo medzi katolicizmom a protestantizmom, sa s 31 cenami

nachádza niekde v strede. No rovnako početné katolícke Taliansko má už len 12 Nobelových cien a bašta inkvizície, Španielsko iba 2. Niekdajšie Nizozemsko sa rozdelilo na protestantské Holandsko a katolícke Belgicko, pričom Nobelových cien je v protestantskej časti trojnásobok (15) v porovnaní s katolíckou (5). Husitské Čechy majú Nobelovu cenu, ale katolícke Slovensko a Poľsko žiadnu (okrem emigrantov, čo opustili svoju vlasť).

Dôvod je priezračný: protestantizmus sa s katolicizmom rozišiel práve na samostatnom myslení jednotlivca. Predstavte si, že cirkev popravovala protestantov za to, že čítali Bibliu! Inkvizítori robili domové prehliadky, poklepkávali kladivkom po stenách, aby im dutý zvuk prezradil tajnú skrýšu – a ak vám našli Bibliu, bol s vami amen. Protestanti totiž začali prekladať Bibliu do národných jazykov, aby sa každý dozvedel, čo v nej stojí, smel nad tým premýšľať a vlastným úsudkom vyvodiť záver, čo je v živote správne. To malo zostať vyhradené len profesionálnym kňazom vzdelaným v latine.

Nobelove ceny sa udeľujú za celkom nové myšlienky, ktoré nikdy predtým nestáli v učebniciach a nehlásala ich žiadna autorita. To je oblasť, aká je katolícky vychovaným duším neprístupná. Nie sú na nič také zvyknutí. Ak si teda niekto robí starosti so škodlivým vplyvom siekt na pedagogiku, nech začne verejnou diskusiou o retardačných účinkoch katolíckej výchovy na mentálne schopnosti mládeže.

Ďalej nech uváži, aký zničujúci efekt na pedagogiku mali materialistické mýty 20. storočia. Pustý materializmus splodil dve falošné antropologické koncepcie človeka: genetický a sociálny determinizmus. Prvý vyústil do snahy nahradiť výchovu duše eugenikou, čiže genetickým šľachtením ľudí ako u domácich zvierat a skončil koncentračnými tábormi. Druhý viedol k štátom organizovanej indoktrinácii detí a znásilňovaniu svedomia za komunizmu. Oboje verilo, že v človeku nie je žiadna večná, posvätná iskra z neba, a možno vyformovať nového človeka na objednávku buď vštepovaním podmienených reflexov alebo genetickou selekciou.

Od nežnej revolúcie sa na Slovensku postavili desiatky nových kostolov za stovky miliónov korún. Zväčša si to neplatili veriaci z vlastných zbierok. Tieto peniaze boli vyčlenené zo štátneho rozpočtu, z daní nás všetkých. Miliardy tiekli z centrálnej kasy na platy kňazov a ďalšie z regionálnych zdrojov. Niekoľko privilegovaných cirkví čerpá štátne prostriedky a má vo svojej výlučnej moci redakciu duchovného života vo verejnoprávnej televízii. V tomto ponižujúcom modeli musím aj ako ateista, budhista, jogín alebo kresťanský gnostik prispievať na plat farára, aby ma za moje peniaze z kazateľnice zatracoval ako kacíra. Spravodlivé by bolo, keby si každý veriaci platil svoju vlastnú cirkev. To je tzv. asignačný model náboženskej dane, aký funguje v Taliansku, Nemecku a ďalších krajinách. V daňovom priznaní každý zakrúžkuje tú cirkev alebo kultúrnu inštitúciu, ktorú si váži a ktorú chce podporiť. Jedine to zodpovedá náboženskej slobode a demokratickému novoveku.

Na Slovensku však *Ústav pre vzťahy štátu a cirkví* vypracoval dobrozdanie, aby sa asignačný model u nás neuplatňoval. Ďalšia inštitúcia, ktorá sa falošne štylizuje za odbornú, kým v skutočnosti má pevnú ideologickú agendu a jej klientom sú len etablované cirkvi. Podobne ako *Ekumenická spoločnosť pre štúdium siekt*. Sú to spiatočnicke organizácie, lebo v nerovných podmienkach majú iné, ušľachtilejšie náboženské iniciatívy sťažené podmienky rozvíjať sa.

V časopise *Sophia* som v 90-tych rokoch presadzoval asignačný model. Riaditeľ spomenutého ústavu, Doc. Peter Mulík však dobre vedel, prečo tento model „nie je vhodný“. Keď sa taký model zavádzal v Nemecku, daňovníci uvideli na daňovom priznaní konkrétnu sumu, dajakých sto mariek, ktoré mohli zakrúžkovať pre niektorú cirkev alebo si ich mohli nechať. Veľký počet ľudí sa rozhodlo použiť ich inak a tým de fakto opustili svoju cirkev. Za Judášových 30 strieborných farizeji kúpili pole, ale Nemci hromadne opúšťali Krista pre ešte menšiu sumu. Cirkev neustále operuje tvrdením, že dve tretiny Slovákov sú katolíci a vydobíja si z toho politické privilégia. Keby ale prišlo na lámanie chleba, vysvitlo by, že títo katolíci neexistujú. Polovica z nich by dala prednosť niečomu inému.

V cirkevných kruhoch to dobre vedia a zmýšľajú takto: nemôžeme dopustiť slobodu, nemôžeme dať ľuďom možnosť voliť. Žiadne alternatívne školstvo, žiadnu jogu na výber popri telesnej výchove, žiadnu slobodu náboženskej dane. Občania nie sú kompetentní samostatne to posúdiť, nie sú duchovne dospelí. Akonáhle im dáme možnosť, podľahnú falošným učeniám. Tomu pokušeniu musíme predísť. Duchovný monopol jednej alebo niekoľkých cirkví je pre ľudí dobrodením.

Aký je z toho všetkého záver? Ako zvyčajne, všetko je naopak. Zlodej kričí: chyťte zlodeja! Nie antropozofí, ale etablované cirkvi manipulujú ľudské vedomie. Snažia sa nastoliť duchovnú totalitu, udržať si náboženský monopol, no nie pomocou presvedčivého filozofického argumentu či cnostného príkladu, ale eliminovaním konkurencie inštitucionálnymi prostriedkami, prepojením cirkvi a štátu. Ľudí treba prepustiť na duchovnú slobodu. Treba im dovoliť mať vlastné mýty a vlastné sny. Treba pred nimi ísť ušľachtilým príkladom. Treba podnecovať a tríbiť ich samostatné a dôsledné myslenie. Netreba im vnucovať pseudo-vedu, ktorá je v rozpore s našimi najlepšimi mravnými a estetickými intuíciami; ani pseudo-teológiu, ktorá je v rozpore so zdravým rozumom a vedeckým poznaním. To však práve robia scientisti a cirkevníci.

600 rokov po Husovi je načase, aby aj na zaostalé Slovensko dorazil duch novoveku, duch mentálnej dospelosti, samostatnosti a slobody v tvorbe svetonázoru, spojený so zodpovednosťou. Ak je waldorfská škola niekomu nedokonalá, nie je to dôvod zakazovať ju, ale len výzvou, aby sa pripojil a pomohol zdokonaľiť ju. Je to naša príležitosť tvorivo hľadať nový pilotný model pedagogiky. Pre také hľadanie sa na štátnych a cirkevných školách nenájde potrebný priestor ani ochota.